

QADIMGI TURKIY TIL YOZMA MANBALARI VA ULARNING GRAFIK XUSUSIYATLARI

Rustamova Muslima Iqboljon qizi

K.UZ-23-01- guruh talabasi

Elektron pochta: muslimaxonrustamova1@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20539305>

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning yozma manbalari hamda ularning grafik xususiyatlari tahlil qilinadi. Turkiy xalqlar tarixida muhim o‘rin tutgan O‘rxun-Enasoy bitiklari, uyg‘ur yozuvi yodgorliklari va boshqa qadimgi manbalar lingvistik hamda tarixiy nuqtai nazardan o‘rganiladi. Tadqiqot davomida qadimgi turkiy yozuv tizimlarining shakllanish omillari, grafik belgilar tarkibi, fonetik xususiyatlarni ifodalash usullari va ularning keyingi yozuv tizimlariga ta’siri yoritildi. Tadqiqot natijalari qadimgi turkiy yozuvlarning yuqori darajada rivojlangan grafik tizimga ega bo‘lganligini hamda turkiy xalqlar madaniy taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy til, O‘rxun-Enasoy bitiklari, uyg‘ur yozuvi, grafika, runiy yozuv, yozma manbalar, turkiy xalqlar, fonetika.

Kirish

Turkiy xalqlar tarixini, madaniyatini va til taraqqiyotini o‘rganishda qadimgi yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Har qanday xalqning o‘tmishi, dunyoqarashi va ma’naviy merosi avvalo uning yozma yodgorliklarida o‘z aksini topadi. Shu ma’noda qadimgi turkiy til yodgorliklari nafaqat lingvistik manba, balki tarixiy, etnografik va madaniy manba sifatida ham katta ilmiy qiymatga ega.

Qadimgi turkiy yozma manbalarning eng mashhur namunalarini O‘rxun-Enasoy bitiklari tashkil etadi. Ushbu yodgorliklar turkiy xalqlarning davlat boshqaruvi, siyosiy hayoti, harbiy faoliyati va ma’naviy qadriyatlarini haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Shuningdek, bu manbalar turkiy tillarning qadimgi fonetik, leksik va grammatik tizimini o‘rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Turkiy yozuv tarixida O‘rxun-Enasoy alifbosidan tashqari uyg‘ur yozuvi ham muhim o‘rin egallaydi. Uyg‘ur yozuvi uzoq vaqt davomida Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlar orasida keng qo‘llanilgan va keyingi yozuv tizimlarining shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Bugungi kunda qadimgi turkiy yozma manbalarni o‘rganish tilshunoslik, tarix, manbashunoslik va madaniyatshunoslik fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki ushbu yodgorliklar orqali turkiy xalqlarning qadimgi davrlardagi til holati, madaniy taraqqiyoti va dunyoqarashini chuqurroq anglash mumkin.

Mazkur tadqiqotning maqsadi qadimgi turkiy til yozma manbalari hamda ularning grafik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy metod, tavsifiy metod, lingvistik tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. O‘rxun-Enasoy bitiklari, uyg‘ur yozuvi yodgorliklari va qadimgi turkiy tilga oid ilmiy adabiyotlar asosiy manba sifatida xizmat qildi. Shuningdek, turkiy yozuvlarning grafik tizimi fonetik va grafemik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotda A.N. Kononov, S.E. Malov, N.A. Baskakov, G. Abdurahmonov, A. Rustamov, N. Mahmudov, H. Ne‘matov kabi olimlarning ilmiy ishlari hamda O‘zbekiston va xorijiy turkologlarning tadqiqotlari o‘rganildi.

Natijalar va tahlil

Qadimgi turkiy yozma manbalar turkiy xalqlarning ilk yozma madaniyatini aks ettiruvchi yodgorliklar hisoblanadi. Ular orasida O'rxun-Enasoy bitiklari eng qadimgi va mukammal manbalar sifatida e'tirof etiladi.

XIX asr oxirlarida Mo'g'uliston hududidagi O'rxun daryosi vodiysidan topilgan Kultegin, Bilga xoqon va To'nyuquq bitiklari turkiy yozuv tarixida yangi davrni boshlab berdi. Ushbu bitiklarni 1893-yilda daniyalik olim Vilhelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ldi. Natijada turkiy xalqlarning VIII asrga oid yozma merosi ilm-fanga ma'lum bo'ldi.

O'rxun bitiklarining mazmuni asosan Turk xoqonligi tarixiga bag'ishlangan. Ularda davlat boshqaruvi, xalq birligi, harbiy yurishlar va siyosiy voqealar tasvirlanadi. Bitiklar badiiy uslubda yozilgan bo'lib, ularda poetik tasvir vositalari ham keng uchraydi.

Grafik jihatdan O'rxun yozuvi o'ziga xos alifbo tizimiga ega. Ilmiy adabiyotlarda ushbu yozuv ko'pincha runiy yozuv deb yuritiladi. Biroq bu yozuv german runalaridan mustaqil ravishda shakllangan turkiy yozuv tizimi hisoblanadi.

O'rxun alifbosida taxminan 38–40 ta harf mavjud bo'lib, ular unli va undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Yozuvning muhim xususiyatlaridan biri ayrim undoshlarning qalin va ingichka variantlari uchun alohida belgilar mavjudligidir. Bu holat turkiy tillardagi singarmonizm hodisasini aniq ifodalash imkonini bergan.

Masalan, “k” va “g” tovushlarining qalin hamda ingichka talaffuzi turli grafemalar bilan berilgan. Shu sababli yozuv tizimi fonetik jihatdan juda mukammal hisoblangan. Ayrim hollarda unli tovushlar yozuvda tushirib qoldirilgan bo'lsa-da, matn mazmunini anglashda qiyinchilik tug'dirmagan.

Bitiklarda yozuv o'ngdan chapga qarab yozilgan. Bu xususiyat qadimgi Sharq yozuv tizimlarining ta'siri bilan izohlanadi. Harflarning geometrik shakllarda ifodalanishi esa tosh yuzasiga o'yib yozish uchun qulaylik yaratgan.

O'rxun-Enasoy yozuvi bilan bir qatorda Enasoy havzasidan topilgan bitiklar ham muhim ahamiyatga ega. Ular asosan qisqa mazmundagi qabr yozuvlari va yodgorliklardan iborat bo'lib, turkiy til tarixining dastlabki bosqichlarini yoritishda muhim manba hisoblanadi.

Qadimgi turkiy yozma manbalar orasida uyg'ur yozuvida yaratilgan asarlar ham alohida o'rin tutadi. Uyg'ur yozuvi so'g'd yozuvi asosida shakllangan bo'lib, VIII–XIII asrlarda keng qo'llanilgan. Bu yozuv nafaqat uyg'urlar, balki boshqa turkiy xalqlar tomonidan ham ishlatilgan.

Uyg'ur alifbosi vertikal yo'nalishda yozilgan. Harflar bir-biriga ulanib yozilishi bilan O'rxun yozuvidan keskin farq qiladi. Ushbu yozuv yordamida diniy, huquqiy, iqtisodiy va badiiy mazmundagi ko'plab asarlar yaratilgan.

Turfon, Dunxuan va Qorashahar hududlaridan topilgan uyg'ur qo'lyozmalari qadimgi turkiy adabiy til taraqqiyotini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ayniqsa, buddaviylik va moniylik dinlariga oid matnlar til tarixini tadqiq etishda katta ilmiy ahamiyatga ega.

Grafik nuqtai nazardan uyg'ur yozuvi fonetik tizimni to'liq ifodalash imkoniyatiga ega bo'lmagan ayrim jihatlarga ega edi. Shu bilan birga, uning yozuv madaniyatidagi roli nihoyatda katta bo'lib, keyinchalik mo'g'ul va manjurcha yozuvlarning shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi turkiy yozma manbalarning yana bir muhim qismi arab yozuvida yaratilgan yodgorliklardir. X asrdan boshlab turkiy xalqlar orasida islom dinining keng tarqalishi natijasida arab yozuvi asosiy yozuv tizimiga aylandi.

Mahmud Koshg'ariyning Devonu lug'otit turk asari, Qutadg'u bilig, Hibat ul-haqoyiq kabi yodgorliklar turkiy til tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu asarlar qadimgi turkiy tilning keyingi taraqqiyot bosqichlarini aks ettiradi.

Grafika masalasi til taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Har qanday yozuv tizimi tilning fonetik xususiyatlarini qay darajada aks ettirishi bilan baholanadi. Qadimgi turkiy yozuvlar orasida O'rxun alifbosi fonetik jihatdan eng mukammal tizimlardan biri hisoblanadi. Unda turkiy tillarga xos tovushlar ancha aniq ifodalangan.

Shuningdek, O'rxun yozuvida harflarning ixchamligi va geometrik tuzilishi yozuvning amaliy ahamiyatini oshirgan. Uyg'ur yozuvida esa estetik va kalligrafik jihatlar kuchli rivojlangan.

Qadimgi turkiy yozma manbalarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlar yozuv madaniyatiga juda erta ega bo'lgan. Bu esa ularning davlatlilik, madaniyat va ilm-fan taraqqiyotida muhim o'rin tutganligini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va boshqa turkiy davlatlarda qadimgi turkiy yozuvlarni o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Universitetlar va ilmiy markazlarda O'rxun bitiklari, qadimgi uyg'ur qo'lyozmalari hamda boshqa yodgorliklar muntazam tadqiq etilmoqda.

Muhokama

Qadimgi turkiy yozma manbalar turkiy xalqlarning tarixiy xotirasini saqlovchi noyob yodgorliklar hisoblanadi. Ularning grafik tizimini o'rganish nafaqat yozuv tarixini, balki qadimgi turkiy tilning fonologik va morfologik tuzilishini ham chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'rxun yozuvi o'z davri uchun mukammal fonetik tizim yaratishga muvaffaq bo'lgan. Uyg'ur yozuvi esa turkiy yozuv madaniyatining keyingi bosqichini ifodalab, qo'lyozma madaniyatining rivojlanishiga xizmat qilgan.

Qadimgi turkiy grafikaning ayrim elementlari keyingi yozuv tizimlarida ham o'z izini qoldirgan. Bu holat yozuv tizimlari o'rtasidagi tarixiy uzviylikni ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy yozuvlarni o'rganish bugungi turkiy tillarning tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Qadimgi turkiy yozma manbalar turkiy xalqlarning boy tarixiy va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim yodgorliklar hisoblanadi. O'rxun-Enasoy bitiklari va uyg'ur yozuvi yodgorliklari qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganishda asosiy manba vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari O'rxun yozuvining fonetik jihatdan mukammal grafik tizimga ega bo'lganligini, uyg'ur yozuvining esa yozma madaniyat taraqqiyotida muhim o'rin tutganligini ko'rsatdi. Ushbu yozuv tizimlari turkiy xalqlarning yuksak madaniy taraqqiyot darajasidan dalolat beradi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarni chuqur o'rganish turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash, milliy madaniy merosni asrab-avaylash va yosh avlodga yetkazishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
2. Mahmudov N. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

4. Kononov A.N. Grammatika yazıka tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII–IX vv. – Moskva: Nauka, 1980.
5. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. – Moskva–Leningrad, 1951.
6. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov. – Moskva: Vysshaya shkola, 1969.
7. Shcherbak A.M. Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie tyurkskix yazykov. – Leningrad: Nauka, 1961.
8. Tekin T. Orhon Yazıtları. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
9. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden: Brill, 2004.
10. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, nashr variantlari.